Emile Zola

Еміль Золя

Comment on meurt

Як ми помираємо

1885

Переклад – Тетяна Жарко (2023 рік)

Відповідно до статті 4 Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 р., строк охорони оригінального твору скінчився. Авторські права на переклад захищені відповідно до статті 5 цієї ж Конвенції.

Перекладачка оприлюднює цей текст виключно для приватного читання. Для іншого використання цього перекладу прохання звертатись до перекладачки - zharkotanya@yahoo.com

Якщо Ви читаєте або завантажуєте цей переклад, прошу переказати прийнятну для Вас суму на підтримку Збройних сил України

Як ми помираємо

I

Графу де Вертьє п’ятдесят п’ять років. Він належить до однієї із найславетніших родин Франції і володіє велетенським статком. Він розсварився з урядом і тому займав себе тим, чим міг: надсилав до поважних часописів статті, завдяки яким його було прийнято до Академії моральних і політичних наук, кидався у підприємництво, по черзі запалювався пристрастю до сільського господарства, скотарства і мистецтва. Певний час він навіть був депутатом і відзначився запеклою опозиційністю.

Графині Матильді де Вертьє сорок шість років. Її і досі називають найчарівнішою білявкою Парижа. Вік немовби відбілив її шкіру. Вона була трошки худорлявою, а тепер її плечі, дозрівши, стали округлими, наче шовковистий плід. Ніколи ще вона не була такою вродливою. Коли вона заходить до салону, золотокоса і з атласними грудьми, то подібна до вранішнього сонця, і двадцятирічні жінки заздрять їй.

Подружжя графа і графині одне з тих, про яке нічого не кажуть. Вони одружилися так, як найчастіше одружуються у їхньому світі. Навіть запевняють, що шість років вони прожили у цілковитій злагоді. В той час у них народилися син Роже, котрий став лейтенантом, і дочка Бланш, котру вони одружили минулого року з членом Державної ради. Діти поєднали їх. Усі ті роки, доки жили нарізно, вони залишалися щирими друзями, але з чималою часткою егоїзму. Вони радяться одне з одним, бездоганно ставляться одне до одного перед світом, а потім замикаються у своїх апартаментах, де приймають близьких приятелів як їм забажається.

Утім, якось Матильда повернулася з балу о другій годині ночі. Покоївка роздягнула її, а тоді, вже виходячи, сказала:

- Сьогодні ввечері пан граф почувався трохи зле.

Графиня, наполовину уві сні, ледаче повернула голову.

- Ах! – пробурмотіла вона.

Відвернувшись, вона додала:

- Розбудіть мене завтра о десятій, я чекаю на модистку.

Вранці граф не з’явився на сніданок, і графиня спочатку надіслала слугу запитати у нього про новини, а потім вирішила зайти до нього. Вона знайшла його в ліжку дуже блідого і дуже коректного. Прийшли троє лікарів, стиха перемовилися і залишили рецепти. Вони мають повернутись увечері. За хворим доглядають двоє слуг, котрі снують поважні й німі, приглушуючи на килимах тупотіння черевиків. Простора спальня дрімає в холодній суворості: не валяється і найменшої шматини, не зрушено жодної меблі. Це охайна і шляхетна хвороба, що чекає на візити.

- То Ви нездужаєте, мій друже? – питає, заходячи, графиня.
- О! Невеличка втома, - відповідає він. – Мені треба лишень відпочити… Дякую Вам за турботу.

Минає два дні. Спальня і надалі зберігає шляхетність: усі речі залишаються на своїх місцях, мікстури зникають, не забруднивши меблі. Поголені обличчя слуг навіть не дозволяють виявити почуття нудьги. Однак граф знає, що йому загрожує смерть: він вимагав від лікарів правди і без найменшої скарги дозволяє їм діяти. Найчастіше він лежить, заплющивши очі, або непорушно дивиться перед себе, немовби розмірковує про свою самотність.

У світі графиня каже, що її чоловік нездужає. Вона анітрохи не змінила своє існування, їсть і спить, гуляє у звичний час. Щоранку і щовечора вона особисто заходить до графа запитати, як він почувається.

- То як? Вам ліпше, мій друже?
- Звісно, так, значно ліпше, дякую Вам, моя люба Матильдо.
- Якщо бажаєте, я залишатимусь з Вами.
- Ні, не потрібно. Вистачає Жульєна і Франсуа… Навіщо Вам втомлюватися?

Вони порозумілися між собою: вони жили окремо і бажають померти окремо. Граф смакує гірку втіху егоїста, бажаючи відійти на самоті, щоб не мати довкола свого ліжка нудної комедії страждань. Він скорочує наскільки це можливо як для себе, так і для графині неприємність останнього перебування віч-на-віч. Його остання воля – зникнути охайно як світський чоловік, котрий має намір нікого не потурбувати і ні в кого не викликати огиди.

Утім, одного вечора він ледве дихає, він розуміє, що не переживе цю ніч. Тож коли прийшла графиня зі звичним візитом, він каже їй, віднайшовши останню усмішку:

- Не йдіть… Мені недобре.

Він хоче, щоб її не судили у світі. Вона ж, зі свого боку, ждала цих слів. І вона влаштувалась у спальні. Лікарі вже не полишають вмирущого. Двоє слуг з мовчазною квапливістю завершують свою роботу. Відправили за дітьми, Роже і Бланш, які стоять поруч з ліжком, обабіч матері. Інші родичі зайняли сусідню кімнату. Так і минула ніч у поважному чеканні. Вранці принесли останні таїнства, граф причастився перед усіма, щоб востаннє підтримати релігію. Церемоніал завершено, він може помирати.

Але він зовсім не квапиться, нібито віднайшов сили, щоб уникнути конвульсивної і галасливої смерті. Тільки у просторій суворій кімнаті лунає його подих, наче скрипить, розвалюючись, зламаний годинник. Так відходить гарно вихований чоловік. Поцілувавши жінку й дітей, він порухом руки відштовхує їх, падає до стіни і помирає сам.

Тоді схиляється один з лікарів, закриває небіжчику очі. Потім він каже упівголоса:

- Кінець.

У тиші здіймаються зітхання й сльози. Графиня, Роже і Бланш стали навколішки. Вони плачуть, сховавши обличчя у долонях, їхніх лиць не видно. Потім діти виводять матір, котра, вже на порозі, в останніх риданнях розгойдує станом, щоб відзначити свій відчай. Від цієї миті небіжчик належить пишноті похорону.

Лікарі пішли, згорбившись і зображаючи на виду непевну прикрість. Пішли на парафію по священника для чування над тілом. Двоє слуг залишаються з цим священником, прямо й гідно сидячи на стільцях – це очікуваний кінець їхньої служби. Один з них помічає ложечку, яку забули на комоді. Він зводиться і квапливо ховає її в кишеню, щоб не потривожити бездоганного ладу в спальні.

Знизу, у великому салоні, чути стукіт молотків: це шпалерники перетворюють його на каплицю, що палатиме свічками. На бальзамування пішов увесь день. Двері зачинені, бальзамувальник самий зі своїми помічниками. І коли наступного ранку графа винесли зі спальні, щоб виставити на показ, він вже у фраку й свіжий, мов юнак.

Зранку в день похорону, починаючи з дев’ятої години, палац наповнюється шелестом голосів. Син і зять небіжчика приймають натовп у салоні на першому поверсі. Вони вклоняються, зберігають німу ввічливість прибитих горем людей. Зібрався увесь цвіт: знать, військові, судді, є навіть сенатори й академіки.

Зрештою о десятій шестя рушило до церкви. Катафалк – це першокласний повіз, розцяцькований пір’ям, обтягнений сукном зі срібними галунами. Накривало над труною тримають маршал, герцог, давній друг небіжчика, колишній міністр і академік. Роже де Вертьє і пан де Бюсак ведуть жалобне шестя. Потім йде кортеж – потік вишуканого люду в чорних рукавичках і краватках: усі вельмишановні добродії дихають курявою і глухо тупотять, мов худоба, що розбрілася навсібіч.

У кварталі переполох, обліплено всі вікна, на тротуарі утворилася стіна люду, який скидає капелюхи і, хитаючи головами, дивиться, як проминає тріумфальний катафалк. Нескінченна вервечка здебільшого порожніх жалобних екіпажів перервала вуличний рух, на перехрестях скупчуються омнібуси й екіпажі, чути лайку візників і ляскання батогів. Увесь цей час графиня де Вертьє залишається вдома, зачинившись у своїх апартаментах: вона каже, що сльози виснажили її. Простягнувшись на шезлонгу, бавлячись з китицею пояса, вона замріяно і з полегшею дивиться у стелю.

У церкві обряд триває майже дві години. Священнослужителі втрачають голову. Від самого ранку тільки й видно, що священників, котрі бігають у комжах, віддають накази, втирають лоби і лунко висякуються. Посеред нави, обтягненої чорним сукном, палає катафалк. Нарешті кортеж розмістився – жінки праворуч, чоловіки ліворуч, і заголосили органи, глухо застогнали півчі, дзвінко заридав дитячий хор, а люстри горіли високими зеленкуватими пломінцями, додаючи поховальну блідість до урочистої церемонії.

- Це правда, що співатиме Фор? – питає депутат у свого сусіда.
- Гадаю, так, - відповідає сусід, колишній префект, вродливий чоловік, що здалека всміхається дамам.

А коли голос співака здіймається у наві, пройнятою дрожжю:

- Га? Яка методика! Який діапазон! – відповів він упівголоса, замилувано гойдаючи головою.

Усі присутні зачаровані. Дами з примарними усмішками на вустах пригадують вечори в Опері. У цього Фора справжній талант! Один з друзів покійного навіть зазначив:

- Він ще ніколи так гарно не співав!.. Як прикро, що той бідолашний Вертьє не може це почути, а він бо його так любив!

Півчі у чорних мантіях тиняються довкруж катафалка. Священники, яких налічується два десятки, ускладнюють церемоніал, вклоняються, підхоплюють латинські фрази, розмахують кропильницями. Нарешті перед труною вервечкою проходять усі присутні, передаючи одне одному кропила. Усі виходять, потиснувши руку родичам. Надворі натовп сліпне від ясного світла.

Це прекрасний червневий день. У теплому повітрі плавають легесенькі павутинки. А на невеличкій площі коло церкви зчинилася штовханина. Кортеж витрачає чимало часу, щоб перешикуватися. Ті, котрі не хочуть йти далі, зникають. За двісті метрів, у кінці вулиці, вже видно плюмаж катафалка, що розгойдується й губиться, а вулиця й досі повністю загачена екіпажами. Чути ляскання дверцят і раптове цокотіння кінських копит на бруківці. Зрештою кучери вишиковуються в колону, і почет прямує до цвинтаря.

В екіпажах усі почуваються невимушено: виглядає так, буцімто вони поволі рушають до Булонського Лісу посеред весняного Парижа. Катафалка більше не видно, і про похорон швидко забувають. Починаються розмови, дами обговорюють літній сезон, чоловіки балакають про свої справи.

- Скажіть-но, моя люба, ви цього року знову поїдете до норманських курортів?
- Так, можливо. Але у жодному випадку не раніше серпня... В суботу ми їдемо до нашого маєтку на Луарі.
- Тож, мій друже, він перехопив лист, і вони билися. О, дуже чемно – звичайнісінька подряпина... Увечері я їв разом з ним у клубі. Він навіть виграв у мене двадцять п’ять луї.
- Збори акціонерів відбудуться післязавтра, чи не так?.. Мене хочуть призначити до комітету. Я такий зайнятий, тож не знаю, чи зможу.

Кортеж якийсь час котиться проспектом. З дерев спадає свіжа тінь, а в зеленому листі співає веселе сонечко. Несподівано замріяна пані, схилившись на дверцята, зронила:

- Погляньте! Як тут чарівно!

Почет саме заїздить на цвинтар Монпарнаса. Голоси замовкають, відтак чути лише скрипіння коліс на піску, що вкриває доріжки. Треба їхати в самий кінець – склеп де Вертьє вглибині ліворуч: це велетенська гробниця з білого мармуру, така собі каплиця, щедро прикрашена скульптурами. Труну ставлять біля дверей цієї каплиці, і починаються промови.

Усього їх четверо. Колишній міністр окреслює політичне життя небіжчика, представивши його скромним генієм, котрий врятував би Францію, якби не зневажав інтриги. Після цього один із друзів розповідає про приватні чесноти того, кого усі оплакують. Потім бере слово невідомий добродій, уповноважений промисловим товариством, у якому граф де Вертьє був почесним головою. Врешті-решт чоловічок із сірим личком оповідає про смуток Академії моральних і політичних наук.

Протягом цього часу присутні цікавляться сусідніми могилами, читають написи на мармурових табличках. Ті, хто напружує вухо, вловлюють лишень окремі слова. Якийсь дідок, вхопивши кінець речення «... чесноти його серця, щедрість і доброта великих натур...», скривив губи і гойдає головою, бурмочучи:

- Еге! Та я знав його! Це був послідущий кобелина!

У повітрі тануть останні прощання. Священники поблагословили тіло, люди йдуть геть, і в цьому віддаленому кутку залишаються тільки гробарі, котрі спускають труну. Чути глухе тертя мотузок, потріскує дубова домовина. Пан граф де Вертьє прийшов додому.

А графиня не поворушилася на шезлонгу. Вона й досі, звівши очі до стелі, бавиться з китицею пояса, загублена у мріях, від яких на її щоках вродливої білявки поволі запалюється рум’янець.

II

Пані Жерар удова. Її чоловік, якого вона втратила вісім років тому, був суддею. Вона належить до найвищої буржуазії і має статок у два мільйони. У неї троє дітей – троє синів, котрі по смерті свого батька успадкували по п’ятсот тисяч франків кожен. Але ці сини, у цій суворій, холодній і бундючній родині, зросли наче пасинки на дереві, з апетитами й вадами, що прийшли невідь звідки. За кілька років вони проїли свої п’ятсот тисяч франків. Старший Шарль запалився пристрастю до механіки і змарнував шалені гроші на небачені винаходи. Другий, Жорж, дав жінкам обдерти себе. Третього, Моріса, обікрав друг, з яким він узявся будувати театр. Зараз троє синів на утриманні матері, котра охоче годує і приймає їх у своєму домі, але обачно тримає при собі ключі від шаф.

Усі вони мешкають у просторій квартирі на вулиці Тюрен у старовинному кварталі Маре. Пані Жерар шістдесят вісім років. З віком у неї з’явилися манії. У себе вдома вона вимагає спокою й чистоти, як у монастирі. Вона скупа, рахує шматочки цукру, сама закорковує початі пляшки, видає білизну й посуд залежно від господарських потреб. Безперечно, сини дуже люблять її, і вона зберегла над ними, незважаючи на їхнє тридцятиліття і їхні дурниці, абсолютну владу. Але коли вона бачить себе одну, оточену цими трьома здоровенними чортиськами, то увесь час побоюється прохань про гроші, на котрі не знатиме, як відмовити. Тож вона потурбувалася про те, щоб вкласти свій статок у нерухомість: вона володіє трьома будинками в Парижі й земельними ділянками на венсенській околиці. Ця власність завдає їй неабиякого клопоту, проте вона спокійна: вона має виправдання, щоб не віддавати великі кошти за один раз.

До речі, Шарль, Жорж і Моріс обкрадають будинок як тільки можуть. Вони отаборилися в ньому, сваряться за шматки, звинувачують одне одного в непомірній ненаситності. Смерть матері знову збагатить їх. Вони це знають, і привід здається їм достатнім, щоб чекати, нічого не роблячи. Хоча вони про таке ніколи не говорять, але невпинно переймаються тим, як відбуватиметься розподіл: якщо вони не порозуміються, потрібно буде продавати, що завжди є занадто вартісною операцією. Вони розмірковують про це без жодних злих намірів, а виключно тому, що треба усе передбачити. Вони – веселі й добродушні хлопці з посередньою чесністю. Вони, як і всі, бажають, щоб їхня мати жила якомога довше. Вона їм не заважає. Вони чекають, от і все.

Якось увечері, встаючи з-за столу, пані Жерар почулася недобре. Сини змушують її піти в ліжко і залишають її з покоївкою, але вона запевняє, що їй ліпше, що у неї тільки сильна мігрень. Але наступного дня стан старої пані погіршився, занепокоєний сімейний лікар просить про консультацію. Пані Жерар у великій небезпеці. Тож протягом тижня коло ліжка вмирущої розігрується драма.

Її найпершим клопотом, коли вона побачила, що її, як хвору, замкнено у кімнаті, була вимога віддати їй усі ключі, котрі вона сховала під подушкою. Вона ще хоче керувати зі свого ліжка, захищати свої шафи від розтринькування. Всередині у неї відбуваються битви, її шматують сумніви. Вона вирішується тільки після тривалих вагань. Троє її синів поруч з нею, і вона вивчає їх каламутними очима, чекає на рятівне натхнення.

Одного дня вона відчуває довіру до Жоржа. Вона робить йому знак, щоб він наблизився, і каже упівголоса:

- Послухай, ось ключ від буфету, візьми цукру... Гарно зачини його і принеси мені ключ.

Іншого дня вона сумнівається у Жоржі, стежить за ним поглядом, варто лишень йому поворухнутись, буцімто боїться побачить, як він запихує собі до кишень цяцьки, що стоять на каміні. Вона кличе Шарля, у свою чергу довіряє йому ключ, бурмочучи:

- З тобою піде покоївка. Подивись, як вона братиме постіль, і особисто зачини.

Це її хресні муки посеред передсмертної агонії – більше не бути спроможною стежити за хатніми витратами. Вона пригадує божевільні вибрики своїх дітей, вона знає, що це ненажерливі ледарі з діркою в голові й нездарими руками. Вона віддавна втратила до них повагу, адже вони не втілили жодну з її мрій, ображають її звички ощадливості й суворості. І тільки любов вижила і пробачає. Вглибині її благальних очей читається прохання зглянутися й зачекати, коли її вже тут не буде, перш ніж спорожнювати її шухляди та ділити її майно.

Цей поділ на її очах стане катуванням для скупої, котра віддає Богу душу.

Утім, Шарль, Жорж і Моріс поводяться дуже добре. Вони домовляються, щоб один з них завжди був поруч із матір'ю. У їхніх найдрібніших клопотах

відчувається щира любов. Але вони мимоволі приносять із собою з вулиці легковажність: запах викуреної сигари, заклопотаність новинами, які облітають місто. І егоїзм хворої страждає через те, що вона в останню годину не є усім для своїх дітей. Згодом, коли вона слабне, її недовірливість спричиняє дедалі більшу ніяковість поміж молодими людьми і нею. Якби вони не міркували про статок, що мають успадкувати, вона сама навела б їх на думку про ці гроші через те, як захищає їх до останнього подиху. Вона так гостро поглядає на своїх дітей, з такими очевидними побоюваннями, що вони відвертаються. Тож вона переконана, що вони чигають на її агонію, і, дійсно, вони міркують про це, невпинно повертаються до цієї думки через німі розпитування її очей. Це вона підштовхує їх до зажерливості. Вистеживши мрійника з блідим лицем, вона каже йому:

- Ходи до мене... Про що ти розмірковуєш?

- Ні про що, матусю.

Але він здригається. Вона поволі гойдає головою і додає:

- Я завдаю вам чимало клопоту, діти мої. Годі, не крайтеся цим, невдовзі мене вже не буде.

Вони обступають її, присягаються їй, що люблять її і врятують її. Вона заперечно хитає головою і дедалі більше занурюється у недовіру. Це пекельна агонія, отруєна грішми.

Хвороба триває три тижні. Відбулось уже п'ять консультацій, запросили найбільших медичних знаменитостей. Покоївка допомагає синам пані доглядати за нею, і, незважаючи на перестороги, в квартирі утворилося трохи безладу. Втрачено останню надію, лікар повідомляє, що будь-якої години хвора може згаснути.

- Господи! – упівголоса каже Шарль. – Якщо ви хочете, я можу піти до наймачів... Вони зрозуміють становище і заплатять.

Але, схоже, Жоржу й Морісу такий засіб не до смаку. Вони також стали підозріливими.

- Ми можемо супроводжувати тебе, - каже перший. – Ми усі троє маємо зробити витрати.

- Гаразд! Я віддам вам гроші... Звісно ж, ви не вважаєте, що я здатен втекти з ними!

- Ні, але буде добре, якщо ми будемо разом. Так правильніше.

Вони дивляться один на одного очима, у яких вже палає лють і образа поділу. Спадщина відкрита, кожен хоче забезпечити собі найбільшу частку. Шарль раптово веде далі, продовжуючи вголос міркування, котрі його брати роблять подумки:

- Послухайте, ми продамо, так буде ліпше... Якщо ми сваримося сьогодні, завтра ми зжеремо один одного.

Але тут вони зачули хрипіння і жваво повернули голови. Їхня матір піднялася – біла, з каламутними очима, тіло її здригалося від тремтіння. Вона почула, вона простягає худі руки і повторює нажаханим голосом:

- Діти мої... Діти мої...

Конвульсія кидає її на подушку, вона помирає з нестерпною думкою, що сини обкрадають її.

Усі троє, перелякані, упали на коліна біля ліжка. Вони цілують руки померлої, ридаючи, закривають їй очі. В цю мить до їхніх сердець повертається їхнє дитинство, і вони лишень сироти. Але ця страшна смерть залишається у їхніх душах як докір і як ненависть.

Покоївка спорядила небіжчицю. Послали за монахинею, щоб чувати над тілом. Тим часом троє синів зайнялися справами: вони пішли повідомити про смерть, замовити жалобні листи, владнати поховальну церемонію. Вночі вони змінюють один одного, кожен по черзі чуває разом з монахинею. У спальні заслонили завіси, і небіжчиця залишається простягнена посеред ліжка, зі скам’янілим лицем, зі схрещеними руками, зі срібним розп’яттям на грудях. Поруч з нею палає свіча. На краю миски, повної освяченої води, мокне гілочка самшиту. Чування завершується прохолодного ранку. Монахиня просить гарячого молока, бо їй недобре.

За годину перед похороном сходи заповнюються людом. Ворота у двір обтягнені чорним сукном із золотими берегами. Там, буцімто вглибині тісненької каплички, виставили труну, оточену свічками і вкриту вінками й букетами. Кожна людина, що заходить, бере з кропильниці, в ногах домовини, кропило і оббризкує тіло. Об одинадцятій поховальний кортеж

рушає. Сини небіжчиці очолюють ходу. Позад них можна упізнати суддів, кількох великих фабрикантів – усю поважну й впливову буржуазію, що ступає розміреним кроком, кидаючи скоса поглядом на цікавих, котрі зупиняються уздовж тротуарів. У хвості кортежу котяться дванадцять жалобних екіпажів. Їх перераховують, увесь квартал звертає на них неабияку увагу.

Поміж тим присутні розчулюються, дивлячись на Шарля, Жоржа й Моріса, які, у фраках і чорних рукавичках, ступають за домовиною, похнюплені, з червоними від сліз обличчями. Загалом, вигук одностайний: вони ховають свою матінку у вельми пристойний спосіб. Катафалк найвищого ґатунку, і вже підрахували, що їм це обійдеться у кілька тисяч. Старий нотаріус каже з легким посміхом:

- Якби пані Жерар сама платила за свій похорон, то заощадила б на шістьох екіпажах.

У церкві двері завішені чорним сукном, грають органи, отець-парох відспівує померлу. І присутні, проминувши тіло, зустрічають на вході до нави трьох синів, котрі вишикувалися в одну шерегу і стоять, щоб потиснути долоню присутнім, які не можуть йти до цвинтаря. Протягом десяти хвилин вони простягають руки, потискають долоні, навіть не впізнаючи людей, кусають губи, стримують сльози. Для них настає велике полегшення, коли церква порожніє і вони продовжують повільну ходу за труною.

Гробівець родини Жерар знаходиться на цвинтарі Пер-Лашез. Багато осіб продовжують йти пішки, інші сідають до жалобних екіпажів. Кортеж перетинає площу Бастилії і прямую вулицею Рокет. Перехожі зводять очі, скидають капелюхи. Робітники з цього кварталу для простолюду, жуючи шмат ковбаси, вкладений до розрізаного буханця, дивляться, як проминає багатий похорон.

Дійшовши до цвинтаря, почет звертає ліворуч і одразу ж опиняється біля склепу – невеличкого монумента, готичної каплички, де на фронтоні вигравіювані чорним слова: «Родина Жерар». Через навстіж відчинені чавунні двері помітно стіл вівтаря, на якому палають свічки. Довкола монумента інші споруди в такому ж смаку вишикувалися, утворюючи вулиці: сказати б, це вітрина меблевого магазина з шафами, комодами, секретерами, нещодавно зробленими й симетрично розміщеними для виставки. Присутні відволікаються, переймаючись цією архітектурою й шукаючи трохи затінку

під деревами сусідньої алеї. Одна дама віддалилася, щоб помилуватися чудовим кущем троянд – квітучим запашним букетом, що виріс на якійсь могилі.

Тим часом труну спустили. Священник проказує останні молитви, а гробарі в синіх куртках чекають за кілька кроків. Троє синів ридають, прикипівши очима до розверстого підземелля, над яким зняли плиту: сюди, в ці прохолодні сутінки, прийдуть спати й вони в свою чергу. Друзі відводять їх, коли наближаються гробарі.

За два дні, у нотаріуса їхньої матері, вони, зціпивши зуби й з сухими очима, сперечаються із затятістю ворогів, постановивши не поступатись і одним сантимом. В їхніх інтересах було б зачекати, не прискорювати продаж майна. Але вони жбурляють один одному в лице свою правду: Шарль проїсть усе на винаходи, у Жоржа, напевно, є якась дівка, котра обскубує його, а Моріс, вочевидь, знову в божевільних спекуляціях, які поглинуть їхні капітали. Нотаріус марно намагається переконати їх укласти мирову угоду. Вони розходяться, погрожуючи один одному надіслати позов до суду.

В них прокидається небіжчиця з її жадібністю й жахом перед грабунком. Якщо гроші отруюють смерть, зі смерті може вийти лише лють. Тоді люди б’ються на труні.

III

Пан Руссо одружився у двадцять років із сиротою Адель Лемерсьє, котрій було вісімнадцять. Того вечора, коли розпочалося їхнє подружнє життя, вони мали на двох сімдесят франків. Спершу вони продавали у підворітті папір для листів і сургуч. Потім вони винайняли діру – крамничину завбільшки з долоню, в якій залишалися десять років, помалу розширюючи свою комерцію. Тепер вони мають магазин канцелярських товарів на вулиці Кліші, котрий вартий добрих п’ятдесят тисяч франків.

Адель обділена міцним здоров’ям. Вона завжди трохи кашляла. Замкнене повітря крамниці, нерухомість за прилавком не пішли їй на користь. Лікар, до якого вони звернулися, порекомендував їй відпочинок і прогулянки за хорошої погоди. Але це один з тих рецептів, котрих неможливо дотримуватись, якщо хочеш швидко зібрати невеличку ренту, щоб спокійненько проїдати її. Адель каже, що відпочиватиме і гулятиме згодом – коли вони спродадуть крамницю і переберуться до провінції.

А пан Руссо добряче непокоїться у ті дні, коли бачить її блідою, з червоними плямами на щоках. Проте він має свій магазин, котрий цілком поглинає його, тож він не може увесь час бути поруч з нею, щоб перешкоджати їй чинити нерозумно. Протягом довгих тижнів він не знаходить і хвилини, аби поговорити з нею про здоров’я. А тоді, почувши її сухе покашлювання, він обурюється, змушує її вдягнути шаль і пройтися разом з ним Єлисейськими Полями. Але вона повертається ще стомленішою, ще сильніше кашляє. Пана Руссо знову поглинає торговельна метушня. Про хворобу знову забувають аж до наступної кризи. Так воно ведеться у комерції: там ти й помреш, не маючи часу полікуватися.

Одного дня пан Руссо відводить лікаря убік і відверто запитує, чи його жінка у небезпеці. Лікар спочатку каже, що треба покладатися на природу, що він бачив ще хворіших людей, котрим вдалося виборсатись. Потім під натиском запитань він зізнається, що у пані Руссо сухоти та ще й майже на останній стадії. Чоловік збілів, почувши це зізнання. Він кохає Адель за ті тривалі зусилля, яких вони докладали разом, перш ніж щодня їсти білий хліб. Для нього вона не лише жінка, але й партнер, чию діяльність і розум він добре знає. Якщо він втратись її, це буде удар не лише для його любові, але й для його комерції. Однак він має бути мужнім, він не може замкнути крамницю,

щоб виплакатися вволю. Тож він усе приховує, силується не налякати Адель, показуючи їй свої червоні очі. Він повертається до буденщини. За місяць, міркуючи про ці сумні речі, він зрештою переконує себе, що лікарі часто помиляються. Його жінка не виглядає кволішою. Кінець кінцем, він бачить, як вона поволі вмирає, але сам не страждає, відволікаючись на свою роботу, і хоча й жде лиха, проте відсуває його на невизначене майбутнє.

Адель іноді повторює:

- Ах! Коли ми будемо на селі, ось побачиш, як я добре почуватимусь!.. Господи! Лишається зачекати якихось вісім років. Вони швидко минуть.

І пан Руссо й гадки не має про те, що вони можуть негайно піти на відпочинок з меншими заощадженнями. Перш за все, Адель не захоче. Якщо намітиш собі цифру, треба її досягнути.

Утім, пані Руссо вже двічі мусила вкладатися до ліжка. Вона зводилася і спускалась до свого прилавка. Сусіди кажуть: «Ця жіночка довго не протягне.» Вони не помиляються. Якраз під час переобліку вона втретє вкладається до ліжка. Вранці приходить лікар, балакає з нею, неуважною рукою підписує рецепт. Пана Руссо попередили: він знає, що наближається фатальна розв’язка. Але переоблік тримає його на першому поверсі, у крамниці, і він заледве може час від часу вирватись на п’ять хвилин. Він підіймається нагору, коли приходить лікар, а тоді йде з ним і на мить повертається перед обідом. Він вкладається спати близько одинадцятої в туалетній кімнаті, де йому поставили складане ліжко. За хворою гледить служниця Франсуаза. Та Франсуаза – жахлива дівка з Оверні, зі здоровенними грубими ручищами, а про ввічливість і охайність і не питайте! Вона штурхає вмирущу, набурмосено приносить їй мікстури, нестерпно шумить, замітаючи кімнату, де залишає ще більший безлад. На комоді валяються смердючі слоїки, миски ніколи не миють, на спинках крісел висять ганчірки, вже й не знаєш, куди ступити, настільки захаращена підлога. Усе ж пані Руссо не жаліється і вдовольняється тим, що стукає кулаком об стіну, коли кличе служницю, а та не хоче відповідати. Франсуазі треба не тільки доглядати її: треба, щоб вона на долішньому поверсі тримала крамницю в чистоті, готувала їсти для хазяїна і працівників, не рахуючи закупів у сусідніх крамницях та інших непередбачуваних завдань. Тому пані не може

вимагати, щоб вона була увесь час поруч з нею. За нею доглядають, коли є час.

До речі, Адель навіть у ліжку займається своєю комерцією. Вона стежить за продажем, щовечора запитує, як він йде. Переоблік непокоїти її. Як тільки її чоловік може прийти до неї на кілька хвилин, вона не говорить з ним про своє здоров'я, а виключно розпитує його про можливі прибутки. Вона з невимовною прикрістю довідується, що рік був посереднім: на тисячу чотириста франків менше, ніж минулого року. Палаючи у лихоманці й не здіймаючись з подушки, вона пригадує замовлення з останнього тижня, підбиває рахунки, керує домом. Це вона відправляє геть чоловіка, якщо він забувається у кімнаті. Вона не одужає від того, що він буде тут, і це шкодить справам. Вона упевнена, що продавці витріщаються на перехожих, і повторює йому:

- Йди, мій друже. Запевняю тебе, мені нічого не потрібно. І не забудь запастися зошитами, бо ось незабаром почнеться школа, і нам їх забракне.

Вона тривалий час помиляється щодо свого справжнього становища. Вона і досі сподівається, що наступного дня встане і повернеться на своє місце за прилавком. Вона навіть укладає проєкти: якщо вона невдовзі зможе виходити, вони поїдуть на неділю до передмістя Сен-Клу. Ніколи ще вона не мала такого нестримного бажання побачити дерева. Потім одного ранку вона враз споважніла. Уночі, цілком самітна, розплющивши очі, вона зрозуміла, що незабаром помре. Вона нічого не казала до вечора, міркувала, дивлячись у стелю. Увечері вона затримує чоловіка, спокійно балакає, буцімто передає йому рахунок.

- Послухай, - каже вона, - піди завтра по нотаріуса. Тут поруч є один, на вулиці Сен-Лазар.
- Навіщо нотаріус? – вигукує пан Руссо. – Звісно ж, нам він поки не потрібен!

Але вона продовжує з розумним і поміркованим виглядом:

- Можливо! Але я почуватимусь спокійніше, якщо знатиму, що наші справи в порядку… Ми одружилися за правом спільного майна, коли ні в тебе, ні у мене нічого не було. А тепер ми заробили копійчину, і я не хочу, аби моя родина прийшла і обібрала тебе… Моя сестра Агата не

настільки чемна, аби я їй хоч щось залишила. Ліпше я усе заберу із собою.

Вона затялася: її чоловік має завтра піти по нотаріуса. Коли той прийшов, вона його довго розпитувала, бажаючи, щоб були вжиті усі пересторо ги і не могло бути жодних оскаржень. Коли ж було складено заповіт і нотаріус пішов, вона простяглася, бурмочучи:

- Тепер я помру задоволена… Я справді заслужила на те, щоб поїхати на село, і я не можу сказати, що не жалкую за селом. Але ж ти поїдеш… Пообіцяй мені, що переїдеш в те місце, яке ми обрали. Знаєш, те село, де народилася твоя мати, на Сені… Мені це буде приємно.

Пан Руссо вмивається гарячими слізьми. Вона втішає його, дає йому добрі поради. Якщо він нудьгуватиме на самоті, то буде цілком правий, коли одружиться. Ось тільки він має обрати старшу жінку, бо дівчата, котрі одружуються з удівцями, одружуються з їхніми грішми. Вона вказує йому на їхню знайому пані, з якою вона буде щаслива його побачити.

А тоді тієї ж ночі у неї почалася пекельна агонія. Вона задихається, просить повітря. Франсуаза заснула на стільці. Пан Руссо стоїть в головах ліжка і може тільки тримати вмирущу за руку і стискати її, аби сказати їй, що він тут, що він не залишить її. Вранці вона раптово відчуває полегшу. Вона геть біла, очі її заплющені, вона повільно дихає. Її чоловік вирішує, що може піти на долішній поверх разом із Франсуазою, аби відчинити крамницю. Коли він повернувся нагору, то побачив жінку такою ж геть білою, задерев'янілою у тій самій позі, ось тільки очі її розплющені. Вона мертва.

Протягом дуже тривалого часу пан Руссо чекав, що втратить її. Він не плаче, він просто розчавлений змореністю. Він знову йде донизу, дивиться, як Франсуаза опускає віконниці крамниці, і сам пише на аркуші паперу: «Зачинено через смерть хазяйки». Потім він чотирма шматочками сургучу приклеює цей аркуш на віконницю посередині. Нагорі увесь ранок минає за тим, щоб прибрати кімнату і зробити її пристойною. Франсуаза витерла ганчіркою підлогу, прибрала слоїки, поставила поруч з небіжчицею запалену свічку і чашку з освяченою водою, адже вони чекають на сестру пані Адель – ту Агату, у котрої язик, мов у гадюки, а служниця не хоче, аби її звинуватила у тому, що вона погано веде господарство. Пан Руссо відправив продавця виконати необхідні формальності. А сам пішов до церкви і довго домовляється про тариф за похорон. Його не мають обкрадати через те, що

він у скорботі. Він дуже любив свою жінку, і якщо вона ще може його бачити, він певен, що робить їй приємність, торгуючись з попами і зі службовцями поховальної контори. Проте він хоче, аби похорон був пристойним – задля кварталу. Зрештою він домовляється: він віддасть шістдесят франків церкві і триста франків поховальній конторі. Він оцінює, що разом з дрібними витратами не викрутиться менш як за п’ятсот франків.

Повернувшись додому, пан Руссо помічає своячку Агату, котра влаштувалася коло небіжчиці. Агата – це висока суха особа з червоними очима і з синюватими тонкими губами. Три роки тому подружжя розсварилося з нею, і вони більше не бачилися. Вона церемонно зводиться, а тоді цілує свого зятя. Поруч зі смертю припиняються усі сварки. Пан Руссо, котрий зранку не міг плакати, тепер заридав, побачивши, що його бідолашна жінка біла і скам’яніла, що ніс її ще більше загострився, а обличчя настільки змаліло, аж він її заледве упізнає. Очі Агати залишаються сухими. Вона зайняла найкраще крісло. Вона поволі обводить поглядом кімнату, буцімто складає ретельний опис меблів, якими вона обставлена. Поки що вона не порушувала майнове питання, але видно, що вона дуже занепокоєна і що вона запитує у себе, а чи є заповіт.

На ранок похорону, під час покладання в труну, сталося так, що поховальна контора помилилася і прислала закоротку домовину. Гробарі мають іти по іншу. А катафалк тим часом чекає біля порогу, збуджуючи квартал. Для пана Руссо це нове катування. Якби ж то вона могла воскреснути завдяки тому, що мусить так довго ждати! Нарешті бідолашну пані Руссо винесли, і домовину залишають виставлену на якихось десять хвилин під воротьми, обтягненими чорним сукном. На вулиці чекає сотня людей: торговці з кварталу, мешканці з будинку, друзі родини, кілька робітників у пальтах. Кортеж вирушає, пан Руссо очолює жалобну ходу.

Коли проминає шестя, сусіди квапливо хрестяться, стиха перемовляючись. «Це та крамарка, еге ж? Та жовтенька жіночка, від якої залишилися самі шкіра й кістки. Що ж! Їй буде ліпше у землі! Так з нами усіма буде! Такі заможні крамарі, працювали, щоб потішити себе на старість! Тепер вона потішить себе, та крамарка!» Сусіди вважають, що пан Руссо дуже пристойний, бо він іде простоволосий за катафалком, геть самий, блідий, а його рідке волосся куйовдить вітер.

У церкві священники склепали церемонію. Агата, котра сидить у першому ряду, буцімто рахує запалені свічки. Безсумнівно, вона гадає, що її зять міг би заощадити на пишноті, бо, врешті-решт, якщо немає заповіту і вона успадковує половину статку, їй доведеться заплатити свою частку за похорон. Священники проказують останні молитви, кропило переходить з рук до рук і люди виходять. Майже усі розходяться. Підкотилися три жалобні екіпажі, до яких сіли дами. Позад катафалка залишається тільки пан Руссо, і досі простоволосий, та ще три десятки осіб – друзі, котрі не наважилися вшитись. Катафалк попросту оздоблений чорним сукном з білими берегами. Перехожі скидають капелюхи і квапливо проминають.

Оскільки у пана Руссо немає родинного гробівця, він лишень узяв в оренду на п’ять років ділянку на цвинтарі Монмартра, пообіцявши собі, що згодом викупить ділянку довічно і перепоховає дружину, щоб вона остаточно влаштувалась у себе вдома.

Катафалк зупиняється в кінці алеї, і труну несуть на плечах поміж низьких могил до ями, викопаної у м’якій землі. Присутні мовчки тупцяють. Потім священник йде, прожувавши між зубами пару дюжин слів. Зусібіч простягаються садочки, обгороджені ґратами, могилки, прикрашені гвоздиками і зеленими деревцями. Білі камені посеред цієї зелені здаються зовсім новенькими і такими веселими. Пан Руссо глибоко вражений побаченим монументом – струнокою колоною, увінчаною символічною урною. Зранку приходив майстер з надгробків і турбував його своїми планами. І він розмірковує, що коли довічно викупить ділянку, то зведе на могилі дружини подібну колону з цією гарною вазою.

Тим часом Агата відводить його і, повернувшись до крамниці, зрештою вирішує заговорити про майно. Дізнавшись, що є заповіт, вона встає, прямісінька, і йде геть, хряснувши дверима. Ніколи більше вона і ногою не ступить до цієї халупи. Пана Руссо і досі час від часу душить нестерпна скорбота. Але від чого він найбільше дуріє, втрачає голову і відчуває свербіння в руках, так це через те, що магазин зачинений у робочий день.

IV

Січень видався тяжким. Ні роботи, ні хліба, ні дров. Родина Морісо конала від злигоднів. Жінка – праля, чоловік – муляр. Вони мешкають у передмісті Батіньйоль, на вулиці Кардіне, у чорному будинку, що смердить на весь квартал. Їхня кімната на шостому поверсі настільки паскудна, що через тріщини у стелі цебенить дощівка. Та вони б і не ремствували, якби їхній малюк Шарло, хлопченя рочків десяти, не потребував доброго харчу, щоб стати чоловіком.

Дитина квола, тож досить дрібнички, аби повалити його з ніг. Коли він ходив до школи і старався, аби вивчити все водночас, то повертався хворим. Утім, дуже розумненький, надзвичайно чемний пуцьвірінок, що говорить, мов дорослий. У ті дні, коли його батьки не можуть дати йому хліба, вони ревуть, наче худобина. До того ж, тут настільки шкодить здоров'ю, що дітлашня мре, як мухи, від першого до горішнього поверху.

На вулицях довбуть кригу. Навіть батькові вдалося найнятись: він розчищає кайлом рівчаки, а увечері приносить сорок су. Поки чекаєш, коли відновиться будівництво, все ж маєш дещо, аби не померти з голоду.

Але одного дня чоловік, повернувшись, бачить, що Шарло в ліжку. Мати не знає, що з ним трапилося. Вона відправила його на сусідній хутір до тітки-ковбасниці, аби побачити, чи не знайдеться бува для нього курточка, тепліша за ту сукняну блузу, в якій він тремтить від холоду. Тітка мала лишень заширокі старезні чоловічі пальта, тож малюк повернувся додому, увесь дрижачи, ще й з посоловілими очима, немовби напився. Тепер він лежить на подушці такий червоний, белькоче нісенітниці й співає пісеньки: йому ввижається, буцімто він бавиться в кульки.

Мати повісила на вікно подерту хустку, аби затулити розбите скло, і нагорі залишилися вільними дві шибки, крізь які з неба сочиться блякла сірість. Злигодні спорожнили комод – уся білизна пішла до позичкової каси. Одного вечора вони спродали стіл і пару стільців. Шарло спав долі, але відколи він захворів, йому віддали ліжко, та й на ньому кепсько, бо вони жменя за жменею віднесли шерсть з матраца до тандитниці – пів фунта за раз, на чотири або п'ять су. Тепер вже батько й мати сплять в кутку на сіннику, яким погребувала б і собака.

Тим часом вони разом дивляться, як Шарло вистрибує в ліжку. Що з ним, з тим пуцьвірінком, бо ж він верзе казна-що? Може, його вкусила якась тварюка, або ж йому дали випити щось погане? Зайшла сусідка, пані Боне. Обнюшивши малого, вона стверджує, що це йому водночас холодно й спекотно. Вона знається на цьому: вона через подібну хворобу втратила чоловіка.

Мати плаче, стискаючи Шарло в обіймах. Батько виходить, наче божевільний, і біжить на пошуки лікаря. Він таки привів його, такого здорованя з кислою пикою, котрий, послухавши спину дитини, обстукує його груди, не кажучи жодного слова. Потім пані Боне має піти до себе по олівець і папір, щоб він зміг написати рецепт. Коли він йде до порогу, і досі німий, мати звертається до нього стисненим голосом:

- Пане, що це?
- Плеврит, - коротко відповідає він без пояснень.

А потім і собі запитує:

- Ви записані до благодійної контори?
- Ні, пане… Минулого літа ми мали все, що треба. Це зима вбила нас.
- Тим гірше! Тим гірше!

І він обіцяє повернутись. Пані Боне позичає один франк, щоб піти до аптекаря. За два франки, як мали Морісо, вони купили два фунти яловичини, кам’яного вугілля і свічок. Тож перша ніч минає добре. Вони підтримують вогонь в грубі. Хворий, наче приспаний потужним теплом, більше не балакає. Його рученята палають. Бачачи, як лихоманка розчавила його, батьки заспокоюються, але наступного ранку вони стоять розгублені, охоплені жахом, бо ж лікар хитає головою коло ліжка й кривиться як чоловік, у котрого не лишилось надії.

Протягом п’яти днів не відбувається жодних змін. Знеможений Шарло спить на подушці. Злигодні, дмухаючи дедалі дужче, буцімто залітають до кімнати разом з вітром через дірки в покрівлі й вікні. Другого дня вони продали останню сорочку матері, третього дня довелося висмикнути ще кілька жмень шерсті з матраца під хворим, щоб заплатити аптекарю. Потім забракло всього, не залишилось нічого.

Морісо й досі розбиває кригу, але двох зароблених франків не вистачає. Цей страшний холод може вбити Шарло, тож батько бажає відлиги і водночас

боїться її. Йдучи на роботу, він тішиться, дивлячись на білі вулиці, а тоді згадує про малюка, який конає на горішньому поверсі, і палко благає про сонячний промінчик, про весняне тепло, що змете сніг. Якби ж він був зареєстрований у благодійній конторі, то вони мали б лікаря й ліки задарма. Мати пішла до мерії, але їй відповіли, що клопотань занадто багато, і що вона має зачекати. Утім, вона отримала кілька квитків на хліб, а милосердна пані дала їй п’ять франків. Потім повернулися злигодні.

П’ятого дня Морісо приніс останню монету в два франки. Почалась відлига, і йому подякували за роботу. Тож усьому кінець: грубка стоїть холодна, бракує хліба, до аптеки вже не відносять рецепти. У кімнаті, що стікає вологою, батько й мати тремтять коло малюка, який харчить. Пані Боне більше не заглядає до них, бо ж вона чутлива, і від цього їй занадто болить. Мешканці будинку квапливо проминають їхні двері. Час від часу мати в нападі ридань кидається на ліжко, цілує сина, немовби хоче полегшити його страждання і вилікувати його. Одурілий батько годинами стоїть біля вікна, підіймає кінчик старої хустки, дивиться, як струменить відлига, як з дахів великими краплинами капле вода і як чорніють вулиці. Може, так треба для блага Шарло.

Одного ранку лікар каже, що більше не повернеться. Дитина пропала.

- Це волога погода добила його, - каже він.

Морісо погрожує небу кулаком. Тож будь-яка погода добиває бідноту! Стояв мороз – і це не зарадило, прийшла відлига – і стало ще гірше. Якби жінка погодилась, вони підпалили б лантух з вугіллям і сконали б усі втрьох. Так швидше усе скінчилося б.

Проте, матір повернулась до мерії, їм пообіцяли надіслати допомогу, і вони чекають. Який жахливий день! Зі стелі капає холодна темрява, по кутках тече дощ, треба підставляти відро, щоб збирати дощівку. Від учора вони нічого не їли, дитина випила тільки чашку відвару, який принесла консьєржка. Батько з отупілим лицем сидить за столом, обхопивши голову руками, у вухах йому гуде. Від кожного звуку кроків матір біжить до дверей, вірячи, що нарешті це обіцяна допомога. Пробило шосту, ніхто не прийшов. Сутінки брудні, повільні й зловісні, мов агонія.

Враз у темряві, що посилюється, Шарло белькоче уривчасті слова:

- Мамо… Мамо…

Мати підходить, їй в обличчя пашить гарячий подих. Більше вона нічого не чує. Вона заледве розрізняє дитину, відхилену голівку, застиглу шийку. Вона божевільно кричить, благаючи:

- Світла! Швидше, світла!.. Мій Шарло, скажи щось!

Свічок вже немає. Вона квапливо черкає сірниками, ламає їх між пальцями. Потім тремтливими руками обмацує личко дитини.

- О, Господи! Він помер!.. Послухай-но, Морісо, він помер!

Батько, засліплений пітьмою, зводить голову.

- І що? Що ти хочеш? Він помер… Так ліпше.

Від ридань матері пані Боне наважується з’явитись із лампою. І коли жінки належно споряджають Шарло, у двері постукали: це надійшла допомога – десять франків, квитки на хліб і м'ясо. Морісо дурнувато регоче, кажучи, що ті одні з благодійної контори завжди спізнюються на поїзд.

Який же бідолашний цей дитячий трупик, худесенький, легесенький, мов пір’їнка! Якби на матрац покласти горобеня, вбите снігом і підібране на вулиці, ця купка була б не меншою.

Утім пані Боне, котра знову стала дуже послужливою, пояснює, що Шарло не воскресити, постячись поруч з ним. Вона пропонує піти по хліб і м'ясо і додає, що принесе також і свічку. З нею погоджуються. Повернувшись, вона накриває на стіл, накладає ще гарячі ковбаси. І зголоднілі Морісо зажерливо їдять поруч з померлим, чиє біле личко видніється в тіні. Грубка хропе, усім дуже добре. Час від часу материні очі зволожуються. Великі краплини падають їй на хліб. Як тепло було б її синочкові! Як би він залюбки поїв ковбаски!

Пані Боне з усіх сил прагне чувати. Коло першої, коли Морісо зрештою заснув, схиливши голову в ногах ліжка, жінки роблять каву. Запросили іншу сусідку, вісімнадцятирічну кравчиню, і вона принесла на денці горілки, аби й собі зробити внесок. І жінки маленькими ковточками п’ють каву, тихесенько говорять, переповідають дивовижні історії про смерть. Потроху їхні голоси дужчають, їхні теревені розширюються: вони балакають про дім, про квартал, про злочин, скоєний на вулиці Нолє. Іноді мати зводиться, йде поглянути на Шарло, буцімто хоче переконатись, що він не поворушився.

Повідомлення про смерть не зробили увечері, тому вони наступного дня мусять тримати малого – цілу добу. У них тільки одна кімната. Вони живуть разом з Шарло, їдять і сплять разом з ним. Час від часу вони про нього забувають, а тоді, коли віднаходять його, то немовби знову втрачають його.

Нарешті, вже післязавтра, принесли труну, не більшу за коробку для іграшок – чотири погано припасовані дошки, безкоштовно надані адміністрацією за довідкою про бідність. І в дорогу! Вони бігцем подались до церкви. Позад Шарло йдуть батько з двома приятелями, яких перестріли на вулиці, потім мати, пані Боне й інша сусідка, кравчиня. Ці люди тонуть у багнюці по самі литки. Дощу нема, але туман такий мокрий, що просочує одяг. У церкві відправили ритуал. І знову біганина масною бруківкою.

Цвинтар у чорта на рогах – за міськими мурами. Вони спустилися вулицею Сент-Уан, проминули рогатку і нарешті дійшли. Це простора загорожа, пустирище, замкнене білими стінами. Там росте трава, перекопана земля здіймається горбами, а вглибині вишикувались худесенькі деревця, що забруднюють небокрай чорним гіллям.

Хода поволі просувається драглистою землею. Тепер йде дощ, і треба чекати під зливою на старого священника, котрий наважується вийти з крихітної каплички. Шарло спатиме вглибині братської могили. Поле всіяне перекинутими вітром хрестами, зогнилими під дощем вінками – поле злигоднів і скорботи, спаплюжене, перетоптане, просякнуте нашаруванням трупів, які наскладали тут голод і холод передмість.

Кінець. Сиплеться земля, Шарло вглибині ями, і батьки йдуть геть, навіть не маючи змоги вклякнути в рідкому багниську, в яке провалюються. За ворітьми, оскільки досі падає дощ, Морісо, маючи ще три франки з десяти від благодійної контори, запрошує приятелів і сусідок перехопити щось у винарні. Вони сідають за стіл, випивають два літри, з’їдають шматок дешевого сиру. Потім приятелі й собі платять за два літри. Коли товариство повертається до Парижа, усі дуже веселі.

V

Жан-Луї Лакур має сімдесят років. Він народився і постарів у Ля Куртей – у селі на сто п’ятдесят мешканців, загубленому в краях, де козам роги правлять. За все життя він бував одного разу в містечку Анжер, що за шістдесят верст. Але тоді він був таким юним, що вже нічого про це не пам’ятає. У нього троє дітей: двоє синів – Антуан і Жозеф, і дочка Катрін. Вона одружилась, потім її чоловік помер, і вона повернулась до батька разом з дванадцятирічним хлопчаком, малим Жаком. Родина живе з невеличкої ділянки землі – рівно стільки ґрунту, що мати хліб і не ходити голими. Вони і далеко не належать до найнещасніших у тому краю, проте мусять тяжко працювати. Вони заробляють мотикою на тарілку юшки. А склянка вина, яку вони випивають, сплачена їхнім потом.

Село Ля Кутрей розташоване у видолинку, з лісами зусібіч, які оточують і ховають його. Там немає церкви, бо громада занадто бідна. Священник приходить з Корм’є, щоб проказати службу Божу, і оскільки йому треба зробити вісім верст, він приходить лиш що два тижні. Хати – два десятки розхитаних хаток – розкидані казна-як уздовж шляху. Коло ґанків кури гребуться в гнойовищах. Якщо дорогою проминає незнайомець, це настільки надзвичайно, що усі жінки вистромлюють голови, а діти, які качаються на сонечку, тікають з криками сполоханих звірят.

Жан-Луї ніколи не хворів. Він високий і вузлуватий, мов дуб. Сонце обпалило й порепало його шкіру, надало їй кольору, твердості й спокою дерева. Старіючи, він втратив язика. Він більше не говорить, вважає слова зайвими. Його погляд прикутий до землі, його тіло згорбилось в трудовій поставі.

Минулого року він ще був міцнішим за своїх синів, залишав собі найтяжчу роботу, безмовний на своєму полі, котре буцімто пізнавало його і тремтіло перед ним. Але одного дня, вже буде пара місяців, він упав і дві години пролежав на ріллі, наче повалене дерево. Наступного дня він повернувся до праці. Але враз він утратив руку, земля більш не корилась йому. Його сини хитають головами, дочка хоче залишити його вдома. Він упирається, і йому дають у супровід малого Жана, щоб хлопчик закричав, якщо дідусь упаде.

- Що ти, ледацюго, тут робиш? – каже Жан-Луї хлопчаку, що не полишав його. – Я у твоєму віці заробляв собі на хліб.
- Дідусю, я вас стережу, - відповідає дитина.

Від цього слова старий здригається. Він нічого не додає. Увечері, повернувшись, він лягає і вже не зводиться. Зранку, йдучи у поле, сини і дочка заходять поглянути на батька, бо не чують, щоб він ворушився. Вони знаходять його простягнутим на ліжку, з розплющеними очима і в глибокій задумі. Його шкіра настільки груба й дублена, що не можна побачити колір його хвороби.

- Ну як, батьку? Вам зле?

Він буркоче, заперечно крутить головою.

- То ви не йдете? Ми рушаємо без вас?

Так, він киває їм, щоб вони рушали без нього. Почались жнива, потрібні усі руки. І можливо, якби вони згаяли ранок, прийшла б гроза і забрала б усенький врожай. Навіть малий Жак іде слідом за матір'ю й дядьками. Татусь Лакур залишається на самоті. Увечері, повернувшись, діти знаходять його на тому ж місці, досі горілиць, з розплющеними очима й замисленого.

- Ну як, батьку? Вам не ліпше?

Ні, йому не ліпше. Він буркоче, гойдає головою. Що ж таке можна для нього зробити? Катрін спадає на думку відварити йому вина із зіллям. Але воно занадто міцне і замало не вбиває його. Жозеф каже, що завтра буде видно, і усі вкладаються спати.

Зранку, перш ніж піти жати, сини й дочка хвильку стоять коло ліжка. Безперечно, старий захворів. Ніколи він не лежав ось так горілиць. Напевно, було б непогано запросити лікаря. Клопіт у тім, що треба йти до Ружмона – двадцять чотири версти туди, двадцять чотири назад, от і маєш сорок вісім. Вони втратять цілісінький день. Старий, слухаючи дітей, скидається і, схоже, обурюється. Йому не треба лікаря. Це занадто дорого коштує.

- Ви не хочете? – запитує Антуан. – То ми можемо йти працювати?

Звісно, вони можуть йти працювати. Що йому від того, як вони тут залишаться? Земля потребує більше догляду, ніж він. Якщо він подохне, це буде поміж ним і Боженькою, а якщо буде втрачено врожай, усі

постраждають. Минає три дні, діти щоранку йдуть у поле. Жан-Луї не ворушиться, цілком самий, п’є з кухля, коли має спрагу. Він ніби одна з тих старих коняк, що падають від утоми в кутку і яких залишають помирати. Він пропрацював шістдесят років і тепер може відійти собі, бо вже не годиться ні на що, крім як займати місце і заважати дітям. Хіба ж ми вагаємось, коли рубимо розчахнуте дерево? Навіть дітям не дуже болить. Земля примирила їх з подібними речами. Вони занадто близькі до землі, аби ображатись на неї за те, що вона хоче забрати до себе їхнього батька. Поглянути на нього зранку й увечері – більше нічого вони не можуть вдіяти. Якщо батько усе ж виборсається, це доведе, що він міцно збудований. Якщо помре, значить, в ньому сиділа смерть, і її нічим не вигнати – ані хресним знаменням, ані ліками. Корову ще можна лікувати, бо якщо її порятуєш, то виграєш не менш як чотириста франків.

Увечері Жан-Луї поглядом запитує дітей про жнива. Чуючи, як вони перелічують скирти, розповідають про гарну погоду, що сприяє праці, він кліпає повіками. Ще одного разу постало питання про те, щоб піти по лікаря, але, що не кажіть, це задалеко: малий Жак застрягне в дорозі, а чоловіків не можна тривожити. Старий просить лишень покликати місцевого вартового, свого давнього приятеля. Татусь Ніколя старший за нього, бо ж йому ж на Стрітення виповнилося сімдесят п’ять років. Він залишився стрункий, мов тополя. Він приходить і сідає поруч з Жаном-Луї, гойдаючи головою. Жан-Луї від рання більше не може говорити, тож дивиться на нього збляклими очицями. Небалакучий татусь Ніколя теж дивиться на нього і не має що йому сказати. Так двоє старих і сидять один навпроти одного протягом години, не вимовивши жодного слова, щасливі, що побачилися, безсумнівно, пригадуючи те, що залишилося геть далеко, в минулому. Саме того вечора діти, повернувшись зі жнив, знайшли татуся Лакура мертвого, простягнутого горілиць, задубілого і з розплющеними очима.

Так, старий помер, не поворухнувши й пальцем. Він видихнув свій останній подих прямо перед себе – ще один повів у широких полях. Мов тварина, що ховається, змирившись, він не потривожив сусідів і зробив свою дрібну справу сам-самотою, можливо, жалкуючи про те, що через нього діти матимуть клопіт з його тілом.

- Батько помер, - каже старший Антуан, скликаючи інших. І усі – Жозеф, Катрін, навіть малий Жак – повторюють:

- Батько помер.

Їх це не дивує. Малий Жак цікаво вистромлює шию, жінка витягає хустину, двоє парубків тупцяють, нічого не кажучи, з поважними лицями, зблідлими під засмагою. Усе ж таки він незле протримався, він ще був міцним, їхній старий батько! І діти втішають себе цією думкою, вони пишаються міцністю свого роду. Уночі над батьком чувають до десятої години, а тоді усі поснули. І Жан-Луї знову залишається на самоті, з розплющеними очима. На світанку Жозеф рушає до Корм'є, щоб попередити священника. Тим часом, оскільки ще залишилися скирти, які треба завезти, Антуан і Катрін зранку все ж таки рушають у поле, залишаючи тіло під наглядом малого Жака.

Малому нудно з дідом, котрий більше не ворушиться, і тому інколи виходить на вулицю, кидає камінцями в горобців, дивиться на перекупника, що розкладав хустки перед двома сусідками. Тоді, згадавши про старого, він швиденько повертається, переконується, що тіло досі не ворушиться, і невдовзі тікає, аби подивитись, як б'ються дві собаки. Він залишає двері відчиненими, і до хати заходять кури, спокійненько гуляють довкола ліжка, з усієї сили дзьобають долівку. Червоний півень випростовується на лапах, витягає шию, округлює своє вогненне око, занепокоєний цим тілом, присутність якого не може собі пояснити. Цей обачний і спритний півень знає, що старий не має звички залишатись у ліжку після сходу сонця. Зрештою він волає лунко, наче сурма, можливо, зрозумівши і оспівуючи смерть старого, а курки виходять одна за одною, квокчучи й дзьобаючи землю.

Священник із Корм'є переказує, що прийде тільки на четверту. Від самого ранку чути стельмаха, котрий пиляє дерево і вбиває цвяхи. Ті, хто ще не чули новини, кажуть: «Ти диви! Жан-Луї помер.» Бо мешканці Ля Куртей добре знають ці звуки. Повернулись Антуан і Катрін, жнива завершено. Вони не можуть сказати, що незадоволені, бо вже багато років не бачили такого гарного зерна. Уся родина чекає на священника, займаючи себе чимось, щоб легше було ждати: Катрін ставить юшку на вогонь, Жозеф пішов по воду. Малого Жака відправляють подивитись, чи готова яма на цвинтарі. І тільки о п'ятій прибув священник. Він на возі разом з хлопчаком, що править йому за служку. Він злазить з воза перед воротями Лакурів, витягає із паперового згортка столу і комжу, а тоді вдягається, кажучи:

- Покваптесь! Мені треба повернутись на сьому.

Проте ніхто не поспішає. Треба піти до двох сусідів-добровольців, які мають нести мари. Протягом п’ятдесяти років усьому селу служать ті ж мари і та ж чорна запона, побиті вітром, потерті й злинялі. Діти самі вклали старого до ящика, принесеного стельмахом, - справжня діжа, щоб замішувати тісто, настільки у ній товсті стінки. Коли вже мали рушати, прибіг малий Жак, гукаючи, що яма не докопана, але що однак можна прийти.

Тож священник крокує першим, вголос читаючи латиною з книжки. За ним йде служка, тримаючи в руці стару мідну кропильницю, де бовтається кропило. І тільки посеред села зі стодоли, де що два тижні правлять службу Божу, вийшов інший хлопчик і очолив ходу, тримаючи причепленого до палиці великого хреста. Потім слідує тіло на марах, які несуть двоє селян, а за ними йде родина. Помалу до ходи долучаються усі мешканці села, і процесію замикає череда простоволосої, розхристаної й босої дітлашні.

Цвинтар на іншому кінці села. Тому селяни двічі опускають мари прямо посеред дороги. Мить вони відсапуються, плюють на долоні, а хода тим часом зупиняється. Тоді знову рушають, чути тупотіння дерев’яних сабо на твердій землі. Коли прийшли на цвинтар, яма і справді ще не готова – гробар ще працює на дні. Видно, як він рівномірно зникає й вигулькує, викидаючи землю лопатою.

Який мирний цвинтар, приспаний сліпучим сонцем! Його оточує живопліт – живопліт, де в’ють гнізда кропив’янки. Порозростались кущі, і у вересні сюди приходить дітлашня, щоб поласувати ожиною. Це ніби сад в глухому селі, де усе зростає, як хоче. Далі ростуть велетенські порічки, в кутку груша стала завбільшки з дуб, посередині липова алея оточує прохолодну доріжку – густий затінок, куди старі приходять влітку викурити люльку. На пустельній здичавілій ділянці росте висока трава, буяє квітками осот, розгортаються квіткові луки, де зупиняють свій лет білі метелики. Сонце пече, сюрчать коники, золоті мушки зумкотять у тремкій спеці. Тиша суціль бринить життям, чути останні радощі мерців, соки цієї масної землі, що розквітає червоною кров’ю в маках.

Домовину поклали біля ями, а гробар продовжує викидати землю лопатою. Хлопчак, який приніс хреста, встромив його в землю, в ногах тіла, а священник, стоячи в головах, продовжує читати латиною зі своєї книжки. Присутніх найбільше цікавить робота гробаря. Вони оточують могилу, очима

стежать за лопатою. А коли вони обертаються, священник уже пішов разом з двома хлопчаками, залишається чекати тільки родина.

Нарешті могила викопана.

- Еге, вона таки глибоченька! – вигукує один із селян, які несли тіло.

Усі допомагають спускати домовину. О, татусеві Лакуру буде добре у цій ямі! Він знає землю, а земля знає його. Вони будуть гарним подружжям. Ось уже протягом більш як п’ятдесяти років вона запрошувала його на побачення, відколи він вперше увійшов у неї ударом мотики. Їхнє кохання мало завершитись саме так – земля мала взяти його і тримати при собі. І який це солодкий спочинок! Він чутиме тільки легесенькі пташині лапки, що стрибатимуть у траві. Ніхто по ньому не ходитиме, він довгі-довгі роки залишатиметься у своєму кутку, де його ніхто не потривожить, бо у Ля Куртей немає і двох небіжчиків за рік, і молоді можуть старітись і помирати своєю чергою, не турбуючи предків. Це мирна смерть, осяяна сонцем, безкінечний сон посеред сільського спокою.

Діти наблизились. Катрін, Антуан, Жозеф беруть жмені землі і кидають її на старого. Малий Жак назбирав маків і водночас кидає й їх. Потім родина йде додому, худоба повертається з паші, сонце сідає, тепла ніч присипляє село.